

զերթէ՛ գաղտնի պահեր էր, եւ առանց լսելու իր ընկերներուն որ ջանացեր էին զինքը հոն պահել, հեռացեր էր Պոլսէն եւ դացեր Պուկարիոյ մէկ անկիւնը՝ քաշուեր էր, սպասելով դէպքերուն: Դէպքերը, որոնց կը սպասէր եւ

ինքս, որոնց կը սպասէր Անգրանիկ, չուշացան: 909ի դարնաւ, կը պայթէին Կիլիկիոյ կոտորածները, որոնք նախաքանն էին 1915ի հայաթինը եղեռնի ժոհոն — Թիւրքեան ճիւղալային ծրագրին...:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՔՕՆԵԱ - ԷՐԵՅԼԻԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐԸ

Օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին ամիսներէն օր մը, Պոլսոյ Վերաքննիչ Ատենին պատժական ճիւղին (İnceleme Bürosu) առջեւ կը պարզուի եղբերգութեան մը վերջին արարուածը: Ամբաստանեալներու պոստին մէջ կանգնած են չորս հոգի, երեքը Հայ եւ մին Թուրք. չորսն ալ Քոնիայի էրէյլիէն են, կորսուած աւան մը Փոքր Ասիոյ մէկ մութ եւ հեռաւոր անկիւնը. չորսն ալ ձեռնադակաբերով եւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ թերուած են Պոլիս՝ դատուելու համար: Զորսին վրայ ալ հոգի չէ մնացեր. երեք Հայերը, աւելի տարեց քան թէ իրենց Թուրք ընկերը, կը դողդղան եւ կը յիշեցնեն ճրագները որ մեռնելու կը մօտենան. յոգնութիւնը, զրկանքը եւ մանաւանդ երկիւղը կը ընկնէր լմնցուցեր են երեսնին. երեք կմախքներ՝ մարդու աչքերէն արցունք բերող: Թրքախօս են այդ խեղճերը, եւ իրենց Թուրքերէնը՝ դժուարահասկանալի՝ մտաբերել կուտայ այն լեզուն զոր կը խօսէին Սելճուկեան Թուրքերը որոնց օրերէն մնացած գաղթականներ ըլլալ կը Թուին այդ տեղի Հայերը: Թուրք ամբաստանալը հոգի չառասուճ տարեկան անձ մըն է՝ տխրեց կարծով. բայց հպարտ ճակատք եւ և ունադոտ աչքերը կը վկայեն անոր աննուաճ կորովը. տղեղութեան ու վտանգի ալիք մը տարիներէն է ի վեր կը ծնէ՛ գայն, բայց մա՛կն անդամուն ալ կը փշրուի անոր պղնձականի տրհամարահանքին առջեւ, թողլով թէ եւ զգայի հետքեր անոր վտիտ մարմնոյն վրայ: Զորսն ալ, Պոլիս հասնելուն պէս, զիս փաստարան կարգէր են: Նիստը բացուած չէ տակաւին. կը սպա-

սենք որ դատաւորները դուրս դան իրենց մասնաւոր սենեակէն...:

Մեր կարգին վրայ, քիչ մը անդին, կը կենայ անձնական դատախազը, փաթթցաւոր մը՝ հաստանդամ, որուն գոռոզութիւնը կը հաւասարի միայն իր նենգամտութեանը: Մեծածաւալ փորը հեծցուցած է սեղանին: Երբեմն կը դառնայ մեր կողմը եւ մեր վրայ կը յաւել շանթահարող աչքեր. երբեմն ալ, ընդհակառակը, ակնարկներուն մէջ կը դնէ մարդասիրական արտայայտութիւն մը, անպէս որ այդ բարեզուծ միւլիմանը կ'ուղէ մեղի բերել սա եղբակացութեան թէ ինչ կը կարեկցի մեր վիճակին, բայց ստիպուած է մեզ դատապարտել տալ ծանր պատիժներու եւ քանի մը հաղար ոսկի վնասուց հատուցումի — ի նպաստ իր քսակին — որպէսզի անաղարտ միան իսլամական բարբեր. ո՛վ Մուլիւ...: Երբեմն ալ հանդիսաւոր օրերու յառուկ ժպիտի դիմակ մը կ'անցընէ երեսը եւ կը դառնայ դէպի ունկնդիրները որոնց կ'ուղղէ նշանակալից ակնարկներ՝ մեզ ցոյց տալով. կ'երեւայ հաւաստիք կուտայ անոնց թէ պիտի զլեւնէ մեզ: Շատերը սակայն անոնցմէ վերապահ չաղաքավարութեամբ մը միայն կը դիմաւորեն անոր անպատեհ եռանդը. մեծամասնաբար երեսփոխաններ են որ եկած են իւր հանդիսատես՝ հետաքրքրուելով ելքին դատի մը ուր ամենածանր ամբաստանութիւններ տեղի կ'ունենան իրենցմէ մէկուն պատիւին դէմ: Մոռցայ ըսել թէ անձնական դատախազը նոյն ինքն նորընտր երեսփոխանն է Քոնիա էրէյլիի: Ունկնդիրներուն մէջ, կը նշմարեմ նահատակ

Գրիգոր Զօհրապը եւ նահատակ Վարդգէսը, երկուքն ալ երեսփոխան:

Ի՞նչ է ամբաստանեալներուն վերագրուած յանցանքը:—

Սեբէ Հայրէքը որ էրէյլիի Հայոց եկեղեցիին Թաղական խորհրդոյ անդամներն են՝ Թուրք ամբաստանեալին հետ եւ անոր շարադրութեամբը հեռագիր մը քաշեր են Երեսփոխանական Ժողովոյ նախագահին՝ պահանջելով որ բեկանուի երեսփոխանական ընտրութիւնը մեր հակառակորդին. բողոքին պատճառը սա է թէ այդ անձը Ապտուլ Համիտի օրով լրտեսութիւն ըրած է իրենց չորսին դէմ եւ պատճառ դարձած որ շարադրութիւն ամիսներով բանտերուն մէջ: Փաթթոցաւոր, անմիջապէս որ կը տեղեկանայ հեռագիրին, էրէյլիի դատական իշխանութեանց կը ներկայացնէ բողոքագիր մը որուն մէջ ոճիւրի հանդամանք կուտայ բողոքարկուններուն ձեռնարկին: Ընդհանուր դատախազ եւ հարցաքննիչ դատաւոր Համամիտ կը գտնուին անոր եւ ձերբակալութեան հրաման կ'արձակեն ամբաստանեալներուն դէմ: Ուրեմն երեսփոխանի մը լրտեսութիւն վերագրելը ոճիւր մըն է, ինչպէս գիշեր տտեն, խմբովին եւ զինեալ՝ շէնքի մը դուռները կտրտել եւ գողութեան կամ ուրիշ նպատակով ներս մտնելը, կամ մարդ ըսպանելը, կամ պաշտօնական կնիք կեղծելը եւ այլն եւ այլն:—Ահա այս ըմբռնումով՝ հարցաքննութիւնները կը հետապնդուին էրէյլիի մէջ ողուն հարցաքննիչ դատաւորը՝ Դորոշ վերնպաշտ թէ խնդիրը կը պատկանի Եղեղնադատ Ատեանին՝ ձեռնհասութեանը եւ րոտ այն թուրթիւրը կը զրկէ Ամբաստանիչ Ատեանին: Ամբաստանեալները լուռ չեն մնար սակայն. հեռագիրները կը տեղացնեն Վնսպեկ Ատեանը, որ, յետ քննութեան, ձեռք քաշել կուտայ էրէյլիի իշխանութեանց եւ զորքը կը զրկէ Պոլսոյ Վերաքննիչ Ատեանին պատժական ճիւղին: Էրէյլիի իշխանութիւնները, իբր վերջին քաջագործութիւն, ձեռնակապեր կ'անցընեն խեղճերուն եւ ճամբորդութիւնը կատարել կուտան տաժանելի պայմաններու տակ:

Երբ նիստը բացուեցաւ, նախադահ Մէհմէտ ձէշլալ պէյ խօսք տուաւ մեր հակառակորդին որ իր դատը պարզեց հետեւեալ կերպով.

«Ամբաստանեալները եւ ես միեւնոյն քաղաքէն ենք. անոնք գիտեն թէ ես որքան սիրուած ու յարգուած անձ մըն եմ ամբողջ էրէյլիի շրջանին մէջ: Ժողովուրդը, գնահատելով ձեռնհասութիւնս, նաեւ շատ շնորհու ըրած բարիքներս, զիս ընտրեց իբր երեսփոխան: Այս թուրք ամբաստանեալը, Ապտուլահ Հֆէնտի, նախանձէ մղուած, մոռնալով որ ինք ալ իսլամ կրօնաւոր եւ մէտրէսէի ուսուցիչ է, միացաւ էրէյլիի Հայոց եկեղեցիին մատակարարներուն հետ եւ դիմում կատարեց Երեսփոխանական Ժողովի նախագահին մօտ որպէսզի բեկանուի ընտրութիւնս՝ այս առթիւ ինծի վերադարձով ամենածանր ոճիւր մը:— Իբր թէ ես, մեղայ մեղայ (հայալ) լրտեսութիւն ըրած ըլլամ անցեալին մէջ: Երեսփոխանը մին է այն մէկ քանի հարիւր բարձրագոյն անձնաւորութիւններէն որոնց վստահուած է երկրին գերելխանութիւնը. հետեւաբար այդպիսի մէկը անպատուելը ուղղակի Ազգը եւ ազգային գերելխանութիւնը նախատել կը նշանակէ. այս պատճառով խղճի պարտք մ'էր ինձ համար բանայ այս դատը: Հակառակ անոր որ հաւե մը գլուխն իսկ չեմ կրնար կտրել, այնքան զգայուն է սիրտս, կը պահանջեմ որ պատժեց ամբաստանեալները, եւ խիստ կերպով, որպէսզի ուրիշներու ալ դատ ըլլայ: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի վնասուց հատուցումի, հինգ հազար ոսկին չափաւոր դումար մը կը նկատեմ իբր փոխորինութիւն բարոյական վնասներուն որոնց ենթարկուեցայ:»

Յետոյ խօսքը ինծի տրուեցաւ. նախ հարցում մը ուղղեցի հակառակորդին. «Արդեօք պարոն երեսփոխանը որ եւ է վէճ կամ խնդր ունեցած է ամբաստանեալներուն հետ, Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ, մասնաւորաբար լուսանկարի մը առթիւ ուր չորս ամբաստանեալները կ'երեւան խմբովին, — Թուրքը, կրօնական զգեստով, կեղծոտով, իսկ երեք Հայերը՝ անոր շուրջը»: Հազիւ թէ աւարտեր էի հարցումս, երբ յանկարծ վաթթոցաւոր տեղէն ցատկեց, ջղայնացաւ եւ սկսաւ պրոթկալ. «Այո՛, տեղեկութիւն ունիմ այդ լուսանկարէն որ էրէյլիի մէջ հայ լուսանկարիչի մը խառնութիւն քաշուած է. առաջին անգամ որ աչքիս հանդիպեցաւ, իսլամի եւ Թուրքի արիւնս կառդեցաւ. իսլամ կրօնաւոր մը քրիստոնեաներու

հետ, մանաւանդ կրօնաւորի հաղուստով, լուսանակարուիլը՝ հայհոյանք է մեր կրօնքին. այդ քրիստոնեաներուն եկեղեցական ըլլալը ա՛յլ աւելի ծանրացուցիչ պարագայ... Բայց անմիջապէս հանդիմանեցուցի իրիցս. հեռագիր մը քաշեցի Սուրբաթին, տեղեկագրեցի խնդիրը եւ թախանձեցի որ մեր կրօնքը եւ Թրքութիւնը գերծ պահուին այդ տեսակ նախատինքներէ։ Նրկորոգ հարցում մը կրկին իմ կողմէս. «Աւելցունցած է՞ք հեռագրին մէջ թէ թուրք կրօնաւորի մը հայ եկեղեցականներու հետ այդքան մտ՝ մութիւնը դադտնի նպատակներ ալ կրնայ ենթադրել տալ։» «Այո՛, պատասխանեց. մտերմութիւնը չափ որ ունի. անկէ անդին կասկածելի երևոյթ կը ստանայ։ Վերջապէս երրորդ հարցում մը. «Մի՞նչ եղաւ արդիւնքը ձեր հեռագրին. տեղեկութիւն ունի՞ք թէ անոր հետեւանջովը չորս ամբաստանեալները ձերբակալուեցան եւ ամիսներով քանտը մնացին։» «Այո՛, եղաւ պատասխանը, իսլամութեան, Պետութեան եւ հայրենիքին անհաւասարիմ եղողնեւրուն վախճանը այդ պիտի ըլլայ։»

Կարգը եկեր էր պաշտպանողականս. հեռուեալ կերպով խօսեցայ.

«Տէ՛ր նախագահ,

«Եւր, պահ մը առաջ, հարցումներ կ'ուղղէի մեր հակառակորդին՝ միտքս տանջանքի մէջ էր։ Կը ջանայի լուծել, ինքնիրենս, սա հարցը թէ այս անձը չի՞ ներկայացնէր արդեօք արտաբանական պարագայ մը. դուցէ այլաներուած մըն է, կը խորհէի, ո՞վ վիտէ. կըրօնական ծայրայեղ մոլեռանդութիւնը որ այնքան չեղտուած է անոր մէջ, գուցէ մին ըլլայ այն հազարամէկ նշաններէն որ կը բնորոշեն այլասերումը... Եթէ այդպէս ըլլար, պիտի խնայէի իրեն։ Կասկած չկայ թէ այլասերումը, ինքնամայն իրաւարանական եւ բռնկական առողջ սկզբունքներու, կարող չէ հեռացնելու անձնական պատասխանատուութիւնը. այսուհետեւ հանդերձ մի՞նակ մըն է անսովոր որ կը հրաւիրուի կրեկցութիւն։ Հետաքրքիր պիտի չափաւորէի յարեկումներս եւ վարէի յամախորհրդներու պաշտպանութիւնը այնպիսի ուղղութիւնով մը որ հետեւ ըլլար զգուշ չէ անոր հիւանդապին տրամադրութիւնները։ Բայց վարանումներս

փարատեցան. համոզուեցայ թէ ան կը գործէ կանխամտածութիւնով, պաղարիւնով եւ յետին մտքերով։ Համոզումս գոյացաւ այն վայրկեանին երբ լսեցինք իր իսկ բերնէն թէ արդարեւ գեղեղմ է, կայսերական պալատ ուղղած հեռագրին մէջ, այն դարանալից պարբերութիւնը ուր կ'ակնարկուի «Թագուն նպատակներու», այսինքն, պարզ լեզուով, յեղափոխական, պարտաւարական կամ դաւադրական ծրարիւններու որ հաւանականաբար կը մշակուին հայ ամբաստանեալներուն եւ իրենց բախտակից Թուրքին միջեւ։ Հին ջրմանին, այդպիսի հեռագիր մը... մահադաշնոյ պարագայէս։ Եւ արդարեւ արդիւնքը չուլացաւ. չորսը մէկէն, գիշեր ատեն, խլուեցան իրենց ընտանիքին ծոցէն. չորս օճախ մէկանց մարեցան... Օճախներուն առաջին մարին էր այդ։ Հազիւ թէ վերաբարձուած՝ Սահմանադրութեան հռչակումին, ահա մարեցան երկրորդ անգամ եւ տակաւին, մինչեւ այսօր, անոնց մուխը չի բարձրանար երդիքներէն վեր... Այս բոլորը քու քաղաքութեաններդ են. ուտեցո՛ւր կուրծքդ, երեւոյթներդ էֆէ՛նտի, չմոռնայ կարողալ գաւառներուդ՝ կեանքիդ այդ փառաւոր կ'ըլլ. չմոռնաս նաեւ յիշեցնել անոնց ինչ որ հանդիսաւոր կերպով մեզի տեղեկացուցիր, թէ դուն բարիք միայն կը սփռես շուրջդ, դուն զգացումի մարդ ես եւ հաւ մը իսկ չես կրնար մորթել... Բայց գոցել՝ ականջներդ, փախի՛ր տունէդ, հեռացի՛ր երբ տղաքդ քեզի հարցնելու ըլլան թէ ուրեմն ինչպէ՞ս չզգածուեցար, հարի՛ր, եւ ինչպէ՞ս եղաւ որ չպայթեցաւ քու այտնան դաւան սիրտդ երբ երկու անգամ, գիշեր ատեն կոխել տուիք անոնց տունները, երբ տնեցիները բռնեցինք արթնացան լեղապատառ, երբ անոնց գաւառները, իրենց հօրը ձերբակալումին ի տես՝ կոկորդը դանակի տակ դրուած թուռնի՛ն ճիշեր ու վայրենիներ արձակեցին...»

«Բայց կը նշմարեմ թէ տակաւին կենդանութեան նշաններ ցոյց կուտայ մեր հակառակորդը. անոր եւ իմ միջեւ երկրորդ բախումի մը հարկ կ'այ. բոլակ մը չի տեսեր եւ յետին հարուածը կ'իջնէ անոր գլխուն. միայն թէ պիտի փափաքէի որ քանի կենդանի է, լսէ պատառխաններս այն սոփեստութիւններու մասին որ արմատ ձգեր են իր գանկին մէջ։ Երեւոյթները

բարձրագոյն անձնաւորութիւններէն մին է՝
 հղեր այս երկրին: Իրաւ է թէ տակաւին կան
 Թուրքիոյ մէջ բարձրագոյն անձնաւորութիւն-
 ներ՝ մեր գիտցածը այն է թէ Սահմանադրու-
 թիւնը սեւ հող թափեց անոնց գլխուն. եթէ
 Հին «բարձրագոյն»ներուն տեղ նորեր պիտի
 բռնանին երեսփոխան անունին տակ՝ վա՛յ մեզի.
 կը վախճամ որ փնտռենք Հին օրերը. նախ որ
 նոր բարձրագոյնները աւելի բազմաթիւ պիտի
 ըլլան քան Հիները. երկրորդ, նորերը աւելի
 ամբարտաւան են եւ չտես քան Հիները. չէ՞ք
 տեսներ ի՞նչ սպառնալիք կը տեղացնեն Հիւս-
 կուց. «Երեսփոխանը՝ այն բարձրագոյն անձնա-
 ւորութիւնն է որուն վստահուած է ազգային
 զերիչխանութիւնը». ո՞ր յիմարը անոնց բերա-
 նը դրեր է այդ բանաձեւը. ի՞նչ պիտի պատա-
 խանէր երեսփոխան էֆէնտին եթէ իր ազարա-
 կին դինեալ պահապանը իր անձը նկատէր իր
 ազարակին բարձրագոյն անձնաւորութիւնը՝
 զէնքերը իրեն վստահուած ըլլալուն համար:
 Այսու հանգեքձ արդարութեան պարտք մըն է
 ընդունիլ թէ երեսփոխաններուն մէջ մեծ է թի-
 ւը անոնց որ մեզի պէս կը ձաղկեն մեր հակա-
 նադրողին խորհարարանակաւն արտառոց հայ-
 եացքները. այդ տեսութիւններուն մասնաւո-
 րաբար վստահաւոր եւ միեւնոյն առանց զանեշ-
 տական կողմերէն մին ալ այն է թէ երեսփո-
 խանը կը նկատէ իր անձը իբր պատկերը Ադ-
 րին. չյայտարարե՞ց միթէ՞ մեր առջեւ. թէ ո՞վ
 որ կը նախատէ երեսփոխանը՝ կը նախատէ
 նաեւ Ազգը. ո՞վ դիտէ, թերեւս օր մը չըսա-
 կանանան այսքանով եւ պահանջն որ պաշ-
 տունի իբր աստուածները, ինչպէս կ'ընէին Հին
 դարերու ինքնակալները: Արդ, բոլորովին հա-
 կոտնեան այդ դաւանանքներուն, մեր «թէզն»
 ալ սա է որ երեսփոխանը պարզ թաղաքացի մըն
 է որ չի տարբերի իր հայրենակիցներէն՝ բո-
 լոր այն խնդիրներուն մէջ իր կապ տեսնին իր
 պաշտօնին հետ, այնպէս որ եթէ սպանութիւն
 է դրժած՝ ներքի է զայն կոչել մարդասպան,
 եթէ գողութիւն է ըրած՝ գող, եթէ մատնու-
 թիւն՝ մատնիչ: Իմ յաճախողներս այս վեր-
 ջին մակդիրը տուր են անձնական դատախա-
 ղին. այսօր ալ նոյնը կը կրկնեն աւելի ուժով
 եւ ոգեւորութեամբ քան երէկ. այսօրուան նո-
 րութիւնը միայն այն է որ ես ալ կը համբաշ-

խիմ անոնց հետ. այո՛, ես՛ ալ, հրաժարելով
 այս պահուս այն առանձնանորոշումներէն զորս
 օրէնքը ապահոված է ինծի՝ իբր պաշտպան
 փաստաբանի, կը ձայնակցիմ այս շորս պար-
 կեշտ թաղաքացիներուն, եւ այս անգամ իմ ա-
 նունովս, եւ վերցնելով բոլոր պատասխանա-
 տութիւնները՝ կը պոռած ահա՛ անոր երեսին.
 Ո՛վ երեսփոխան, դուն մատնիչ ու զրպարտիչ
 ես. մի՛ կարծեր որ այս բոպէխս իմ ձայնովս
 իմ զգացումներս են որ կը թարգմանուին. ամ-
 բողջ այս սրահը կ'ողջագուրուի ինծի հետ Ար-
 դարութեան եւ Ազատութեան անունով, եւ ե-
 թէ վաղը այս դատավարութիւնը արձագանք
 դոնէ երկրին մէջ՝ վստահ եմ թէ Ժողովուրդին
 այն մասը որ էր նկատէ Ազատութիւնը իբր
 ամենէն արեւելաւոր իբր աշխարհի, մեր շոր-
 քերուն մէջ պիտի ըլլայ՝ քեզի դէմ...

Վսի փա՛ստը մեր ամբարտաւորութեան...:
 Զգրաւելու համար, յուժպէտս, պատկանող
 դատաբանիք թանկագին ժամանակը, հարկ
 չեմ տեսներ վերլուծելու օրինական ուժը մեր
 փաստին, այն նեղաժառ հեռաբլին զոր Սուլ-
 թանին ուղղած էր այս ճիւղաբիւծը որ ամէն
 վայրկեան Աստուծոյ եւ Կրօնի անունով կը
 խօսի. այդ ուժը յայտնի է, անվիճելի է ինչ-
 պէս արեւին ճառագայթները որ այս պահուս
 կ'ողողեն այս սրահը: Բայց թերացած պիտի
 ըլլայի, աններելիօրէն, պարտականութիւննե-
 րուս՝ եթէ լռելեայն անցնէի այն երկու ազ-
 դակներուն վրայ որ աջակցած են յղացնելու
 համար այդ հեռագիրը: Մին, յայտնի է, զըս-
 մի տեսչը. Իսկարիովտացիէն ի վեր, եւ անկէ
 առաջ ալ, բոլոր մատնիչները իրենց. երեսուն
 զահեկան տասցած են: Իսկ երկրորդը այն
 մտայնութիւնն է որուն «յետաշրջական» անու-
 նը կուտան թերթերը, ժամանակէ մը ի վեր:
 Յետաշրջութիւնը զպրոց մըն է, եւ ինչո՞ւ ծած-
 կենք, այս երկրին ամենէն ծաղկեալ զպրոցը՝
 նայելով հետադոյններուն անհամար թիւին զոր
 ճշգրիտ յուսահատական պաշտօնը չզրկուի ու-
 ղէի վրաս առնել: Անոնք որ երկրին սահման-
 ներէն անդին կը փնտեն թուրքիոյ լիխաւոր
 թշնամիին՝ իմիջիւն են. թուն օձը տունէն ներ-
 է, այդ զպրոցն է որուն տրուած «յետաշրջա-
 կան» մակդիրին ընտրութեանը մէջ մեղմարա-
 նական նկատում մը դեր ունեցած ըլլալու է.

եթէ ոչ՝ միակ որակականը որ կրնայ իսկապէս թարգմանել անոր ոգին՝ «մոլեռանդակաբառն է: Մոլեռանդը կը մերժէ իրաւունքի հաւասարութիւնը դանազան տարբերու միջեւ: Կիրբը ըթաւուցըն է անոր միտքը. չ'ըմբռներ թէ առանց այդ հաւասարութեան՝ չկայ տարբերութիւն համերաշխութիւն. կիրբը կուրացուցեր է գայն. չի տեսներ անդունդը ուր պիտի գահավիժի Պետութիւնը, բաղկացած բաղմաթիւ տարրերէ, եթէ չիրականանայ համերաշխութիւնը: Կայ սակայն, մոլեռանդական զգրոցին դիմաց, ուրիշ զգրոց մը որ կը պայքարի այդ աննեղող, վայրագ եւ կործանարար մտայնութեան դէմ, որուն աշակերտները, թէեւ քիչօր՝ բաղդատարար, սակայն դիմուած են հաւատքի եւ համոզումի գերազանց ոգիովը զոր ազնուագոյն դատերու առաքեալները կը կրեն իրենց անձին մէջ:

«Արդ, Տէ՛ր Նախագահ, այդ երկու դպրոցներն ալ հո՛ս, այս բարձր դատարանին առջեւ, ունին իրենց ներկայացուցիչները: Գոնիս էրէյլիի մոլեռանդական վառարանը այս երեսփոխան էֆէնտիէն լաւագոյն ներկայացուցիչ մը չէր կրնար ունենալ. անարգար պիտի ըլլար վերագրել մեր հակառակորդին ո եւ է պակաս անկեղծութեան. կեանքներու հետ լուսանկարուիլը ոճիւր մըն է, կ'ընէ ան, սրբտալոյդ անկեղծութիւնով մը որ կարծեմ թէ կրնայ նաեւ իբր աղգարարութիւն ծառայել այն ոչ-խալամ երեսփոխաններուն որ մտքերնէն պիտի անցընէին լուսանկարուիլ օր մը՝ իրենց այս համակրելի պաշտօնակցին հետ... Միայն թէ մեր հակառակորդին երեսփոխանութիւնը ճգնաթաժ մը անցընելու վրայ է, որովհետեւ, զտարզարար իրեն համար, անպարտութեան վճիռը զոր ձեռ խիղճը չպիտի զլանայ սուրճակիւ, վստահ եմ, պիտի նշանակէ դատապարտութիւնը մեր հակառակորդին՝ իբր զրրպարտիլ, եւ հետեւանալ իրենին պիտի ստեղծուի այնպիսի պատմաւ մը որուն ամեն երեսփոխանական ժողովը պիտի հարկադրուի հրաւիրել այս էֆէնտիին որ մերկանայ երեսփոխանի ճշդագամբէն: Իցի՛ւ թէ այդ վճիռը զատ մը ըլլայ էրէյլիի ընտրողներուն, որ յաջորդ անգամուն միանան անունին չուրջ այն-

պիսի թեկնածուի մը որուն ընտրութիւնը անպատուութիւն չբերէ իրենց...

«Այս բոլորն ուր կը դադրիմ այլ եւս զբաղելէ ոչ-համակրելի անձով մեր հակառակորդին՝ բերելու համար խօսքին կարգը ամբաստանեալ Ապտուլահ էֆէնտիի վրայ, իմ հոգեկան վիճակս կը յիշեցնէ ուրախութիւնը մարդու մը որ խաւարի, տղեղութիւններէն դէպ ի լոյս եւ կամ հեղձուցիչ մթնոլորտէ մը դէպ ի բաց օդ կը փոխադրուի: Ո՛րքան յուզիչ, նաեւ ի՛նչ մխիթարական պատկեր սա չորս ամբաստանեալներուն խմբաւորումը, ըլլայ պօսնի մէջ, ըլլայ ծանօթ լուսանկարին վրայ: Երեք Հայերը համեստ մարդիկ են որ կ'ապրին իրենց աշխատութիւնովը եւ պատիւովը. սակայն հին շրջանին՝ վախ մը կար միշտ ստերունուն խորք. չէ՞ որ կը պատկանին Օսմանեան պետութիւնը կազմող այն Ալդին որ յեղափոխական ճանչցուած է եւ որուն արիւնը կը խմէրոնապետութիւնը տարներէ ի վեր: Մէկ խօսքով, Հայ ըլլանին բաւական էր որ նշանակ դատնային մոլեռանդներու քմահաճոյքին եւ իշխանութեանց շարաշահութիւններուն: Ո՛վ պաշտպան պիտի կանգնէր իրենց. Պոլսը լատ հեռու էր. մ'օ՞տ իսկ ըլլար... Բայց կարծես երկինք ստեղծեր էր անոց համար պահապան հրեշտակ մը: Բռնապետութեան ամենէն գէշ օրերուն՝ Ապտուլահ էֆէնտի անոնց մօտն էր, անոնց ցաւակիցը եւ պաշտպանը, եւ այս՝ ի գէն իր ապահովութեանը, թերեւս նոյն իսկ իր կեանքին, ինչպէ՞ս որ տեսնուեցաւ այս դատապարտութեան ընթացքին: Այդ գերադնիւ վերաբերումը ներշնչուած էր միայն եղբայրակցական զգացումներէ եւ ազատական զազաւթաներէ: Տէ՛ր Նախագահ, անպարտութեան վճիռը որ լրտեսներուն ու մոլեռանդներուն դատապարտութիւնը պիտի ըլլայ՝ թող ծառայի իբր փառապալմ այս աղնիւ քաղաքացիին, եւ պարզեւէ անոր հաւատք Արդարութեան վրայ, հաւատք աղնիւ զգացումներու զոյտութեանը իրաւունքին այս աշխարհիս մէջ: Թո՛ղ այս խօսքերը, արտասանուած այս բարձր Ատեանին առջեւ, ձեռ թոյտուութեամբ — ինչ որ կը նշանակէ թէ զապարանը իր հաւանութեան զրոյմը կուտայ անոնց — ծառայեն անոր վէրքերուն

իր սպեղանի, եւ թող ան վտտւս ըլլայ թէ իր հայ հայրենակիցները տողորուած են թուրքերու նկատմամբ ճիշդ այն զգացումներով որոնցմէ հառաջ առնուեցաւ ինք՝ Հայերը պատգամեան ու գործին՝ մէջ: Երջանիկ զուգադիպութեն մը կը թողարտէ ինձ թանկագին վկայութիւն մը յառաջ բերել այս առթիւ: Երեք օրէ ի վեր լոյս կը տեսնեն Սքամպուլի մէջ քանի մը յօդուածներ, որոնք ցնցողական նորութիւն մը եղան՝ անոնց մեծածառն հեղինակին համբաւին, ինչպէս նաեւ նիւթերուն այժմէութեանը պատճառով: Գրականութեան սիրահարները ցնծու — թեան պահեր ապրեցան՝ ճաշակելով յօդուածներուն հրաշալի Ֆրանսերէնը որոնց տակ պիտի կրնար ստորագրել Ֆրանսայի մեծագոյն գրագէտներէն ու եւ է մին: Նախ ծանօթացնեմ հեղինակը, եւ յետոյ թարգմանեմ յօդուածներէ: Հեղինակը Արշակ Զօպանեան է, որ Պէշքէթալ ծնած է: Եթէ Օսմանեան պետութիւնը կ'ըմբռնուի այն իմաստով զոր ան ունի Ապտուլլահ էֆէնտիի եւ անոր նման ազատասէրներու մտքին մէջ, Զօպանեան փառքերէն մին է այս երկրին եւ պետութեան: Անոր եւ Ապտուլլահ Զօպանի միջեւ նմանութեան գիծեր նմանութիւն ունենալով, թոյլ կուտամ ինքզինքս մէջ բերել հոս ինչ որ անցեալները բախտը ունեցայ լսելու մեծահամբաւ բանաստեղծ Րէհաիպատէ էքրէմ պէյի բերնէն իսկ: Նամըզ Ֆէմալ Պատուիրումի բանտէն նամակով մը կը հարցնէ թէ ո՞վ է այն Ապտուլլահ Զօպանը որ տարիէ մը ի վեր բացառիկ փայլով մը կ'երեւայ գրականութեան երկնակամարին վրայ, աւելցնելով թէ չի վարանիր հիմակուց իսկ անոր մէջ ողորունջութիւն իր վարպետը: Էքրէմ պէյ կը պատասխանէ թէ Ապտուլլահ Զօպանը քանիք տարու երիտաւարդ մըն է: Եւ արդարեւ, երկու երեք տարի

վերջ, ան տիեզերական կերպով ճանչցուեցաւ իր թուրք գրականութեան մեծագոյն ղէմքը: Միեւնոյն պայմաններու տակ տեղի ունեցաւ Զօպանեանի երեւումը գրական աշխարհին մէջ: Մեծ տաղանդները սպասել չեն դիտեր եւ կ'հեղինէն ժամանակը. քսան երեք տարեկանին Զօպանեան շինած էր արդէն իրեն համար իշխանական դիրք մը հայ գրականութեան մէջ: Եւրոպա փոխադրուելէն յետոյ, անոր համբաւին շրջանակը լայնցաւ: Արեւմուտքի մեծագոյն գրագէտները եղբայրակցեցան Արեւելքի այս շատ մեծ գրագէտին հետ որ անոնց ճանչցուց Արեւելքի մտքին անյայտ գանձերը: Արդ, Սքամպուլի յօդուածները զոր հիմայ պիտի թարգմանեմ — եւ ուր լայնօրէն, յստակօրէն եւ անկեղծօրէն պարզուած են մտածումները, այս պետութեան ներկայիս եւ ապագային նրկատմամբ, հայ մեծ գրագէտին որ իրաւունք ունի խօսելու յանուն հայ մտքին — պիտի բերեն, Ապտուլլահ էֆէնտիի եւ անոր նման ազատամիտ թուրքերու, Հայոց անվերապահ աւակցութեանը հաւատարմութեամբ, Ազատութեան եւ Հաւատարմութեան հովանիին տակ, ճշմարիտ եղբայրակցութիւնը այն զանազան տարբերուն միջեւ որոնցմէ կադմուած է Օսմանեան Պետութիւնը:» (Թարգմանեցի գլխաւոր մասերը Զօպանեանի յօդուածներուն):

Դատարանը, յետ խորհրդակցութեան, միաձայնութեամբ ա) անպարտ արձակեց. չորս ամբաստանեալները. բ) իրաւունք տուաւ անոնց հատուցում պահանջելու անձնական դատարանը. գ) դատապարտեց այս վերջինը վճարելու դատական ծախսերը:

Փարիզ, 22 Մայիս 1938

ՀՄ. Կ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ